

Natalia Zajączkowska
Uniwersytet Łódzki

Ureligijnienie nauki w dobie koronawirusa w Indiach

Abstrakt

Pojawienie się epidemii COVID-19 w Indiach nie tylko zaostrzyło masową stereotypizację i spowodowało spadek zaufania wobec indyjskich muzułmanów, ale także pokazało, jak Indyjska Partia Ludowa (BJP) z premierem Narendrą Modim na czele coraz śmielej sięga po retorykę populistyczną opartą na mitach, ludowych wierzeniach, półprawdach i pseudonauce w realizacji swych celów politycznych. Artykuł stanowi przegląd wybranych wierzeń i praktyk religijnych promowanych przez indyjskie elity rządzące. Nieudowodnione lub jawnie sprzeczne z obecnym stanem wiedzy naukowej przekazy promowane przez środowiska hindusko-nacjonalistyczne stale zyskują na popularności, zwłaszcza po wygranej Indyjskiej Partii Ludowej w wyborach w 2014, a następnie w 2019 roku. Od tej pory sporą część narracji polityczno-historycznej poświęca się mitycznej wizji starożytnych Indii, które stanowiły niegdyś kolebkę postępu naukowego. Artykuł jest próbą uchwycenia społeczno-politycznego projektu *ureligijnienia nauki i unaukowienia religii*, gdzie granica pomiędzy nauką a pseudonauką ulega zatarciu.

Słowa kluczowe: Bharatiya Janata Party, BJP, Narendra Modi, koronawirus, COVID-19, pseudonauka, mity, gomutra, hindutwa

Abstract

In India the religio-mythical culture is rapidly gaining popularity overcoming subsequent fields such as medicine, history or politics, to name but a few. Various forms of pseudoscience have been on the rise since Prime Minister Narendra Modi came to power in 2014. In this paper I will explore religious the beliefs and practices of the Indian public to prevent SARS-CoV-2 spread along with pseudoscientific myths spread by the Indian political elite. Established in 2014, The Ministry of Ayurveda, Yoga & Naturopathy, Unani, Siddha and Homoeopathy (AYUSH) has aimed to popularise indigenous and alternative treatments, many of which have strong historical roots in India. One of its repeated focuses has been *gomutra* (cow urine) which is believed by many Hindus to have healing properties, given the sacred nature of cows in Hinduism. The urine has been touted as a treatment for many illnesses including, diabetes, epilepsy, AIDS and even cancer

or coronavirus. Hindu nationalists remain heavily invested in national myths and pseudoscience in order to benefit their political agendas. In this article, I will provide a few of the most striking instances of the *Hindutva* engagement in *religionising science* and *scientisising religion* as a means of advancing a modern political project.

Keywords: Bharatiya Janata Party, BJP, Narendra Modi, coronavirus, COVID-19, pseudoscience, myths, gomutra, hindutva

Pojawienie się epidemii COVID-19 w Indiach nie tylko zaostrzyło masową stereotypizację i spowodowało spadek zaufania wobec indyjskich muzułmanów, ale także pokazało, jak Indyjska Partia Ludowa (BJP) z premierem Narendrą Modim na czele coraz śmielej sięga po retorykę populistyczną opartą na mitach, ludowych wierzeniach, półprawdach i pseudonauce w realizacji swych celów politycznych. Główne zarzuty opozycji to już nie tylko rozpowszechnienie dyskryminacyjnej ideologii *hindutvy*¹ czy polityka historyczna manipulująca faktami historycznymi i geograficznymi². Nieudowodnione lub jawnie sprzeczne z obecnym stanem wiedzy naukowej przekazy promowane przez środowiska hindusko-nacjonalistyczne zyskały popularność w Indiach, zwłaszcza po wygranej Indyjskiej Partii Ludowej w wyborach w 2014, a następnie w 2019 roku. Od tej pory sporą część narracji polityczno-historycznej poświęca się mitycznej wizji starożytnych Indii (trl. *Bhārat Mātā*), które stanowiły niegdyś kolebkę postępu naukowego, w tym nauk ścisłych, medycyny czy filozofii. Za wizją Indii w roli wschodzącej potęgi światowej kryją się złożone i często niezrozumiałe dla świata Zachodu relacje między nauką a religią. Powołując się na bogactwo mitologii, hinduski nacjonalizm łączy indyjski splendor przeszłości z osiągnięciami współczesności. Za sprawą intensywnej kampanii polityków, zwolenników ideologii *hindutvy*, lekarzy ajurwedyjskich

¹ Por. V.D. Savarkar, *Hindutva: Who is a Hindu?*, New Delhi 2003.

² Jednym z czołowych ideologów *hindutvy* i nowej polityki historycznej promowanej przez Narendrę Modiego jest Diyanath Batra. Jest on krytykowany przez opozycję m.in. za swoje podręczniki szkolne, które zawierają treści o charakterze rasistowskim, przesadnym i nacjonalistycznym. Jest autorem flagowego programu *hinduizacji systemu edukacji* (ang. *Indianisation of the education system*). W rekomendacji dla Krajowej Rady Badań Edukacyjnych i Szkoleń (NCERT) Batra zażądał usunięcia z programu nauczania słów w języku urdu i arabskim, wszelkich informacji odnoszących się do okresu muzułmańskich podbojów, panowania dynastii Wielkich Mogołów w Indiach, a także pogromu muzułmanów w Gudźaracie w 2002 roku i wielu innych. Por. *Preparing a blueprint to 'Indianise'*, <https://www.firstpost.com/india/preparing-blueprint-indianise-education-dinanath-batra-1644407.html>, data odczytu 17 grudnia 2020.

oraz hinduistycznych przywódców religijnych, wedyjskie praktyki lecznicze zyskują miano ponadczasowych³, również w obliczu epidemii koronawirusa. Polityczne przywództwo BJP kreuje nową, motywowaną ideologicznie rzeczywistość, w której granica pomiędzy nauką a pseudonauką ulega zatarciu. Prowadzi to do rozpowszechnienia się zjawiska „ureligijnienia nauki” (ang. *religionised science*) oraz „unaukowienia religii” (ang. *scienticised religion*⁴), tworząc nową wizję Indii w roli archaicznej nowoczesności⁵.

Nacjoniści w służbie mitów narodowych i pseudonauki

Indie nie są wyjątkiem w swoich skłonnościach do łączenia wierzeń i tradycji z nauką i polityką. W Stanach Zjednoczonych polityczny konserwatyzm od dawna przenika się z chrześcijańskim fundamentalizmem i odrzuceniem darwinowskiej teorii ewolucji⁶. Począwszy od lat 90. XX wieku, nacjonalizm hinduski w Indiach stopniowo rósł w siłę. W 2014 roku, kiedy Indyjska Partia Ludowa po raz pierwszy uzyskiwała większość parlamentarną, a premierem został Narendra Modi, godnym uwagi aspektem nacjonalistycznej narracji partii rządzącej stało się łączenie nauki, pseudonauki i mitów gloryfikujących dziedzictwo hinduizmu⁷.

Już na początku rządów BJP premier Narendra Modi chętnie odwoływał się do dorobku naukowego starożytnej cywilizacji indyjskiej i wykorzystywał ten wątek w przemówieniach do narodu:

Jest wiele dziedzin, w których nasi przodkowie wnieśli duży wkład. Niektóre z nich są dobrze znane. Jeśli mówimy o nauce o kosmosie, nasi przodkowie w pewnym momencie znacząco ją rozwinęli. To, co ludzkie tacy jak *Āryabhata* mówili wieki temu, jest dziś uznawane przez naukę. Chcę przez to powiedzieć, że jesteśmy krajem, który miał takie możliwości. Musimy je odzyskać⁸.

³ B. Subramaniam, *Holy Science The Biopolitics of Hindu Nationalism*, Washington 2019, s. 1–5.

⁴ Terminów *religionised science* i *scienticised religion* używa indyjska badaczka Banu Subramaniam w książce *Holy Science The Biopolitics of Hindu Nationalism*, Washington 2019.

⁵ S. Perur, *Science and the rise of nationalism in India*, The Nature, 2019, <https://www.nature.com/articles/d41586-019-02243-x>, data odczytu 10 października 2020.

⁶ T.W. Padma, *Anti-Darwin comments in India outrage scientists*, <https://www.nature.com/articles/d41586-018-01241-9>, data odczytu 14 stycznia 2021.

⁷ S. Perur, *op. cit.*

⁸ *Indian prime minister claims genetic science existed in ancient times*, <https://www.theguardian.com/world/2014/oct/28/indian-prime-minister-genetic-science-existed-ancient-times>, data odczytu 17 grudnia 2020.

Narendra Modi podczas sprawowania urzędu premiera w swoich przemówieniach często łączył nauki medyczne z mitologią. Opisując narodziny hinduistycznych bóstw *Ganeśa* i *Karṇy*, niejednokrotnie odwoływał się do postępu naukowego starożytnych Indii, np. w dziedzinie chirurgii plastycznej i genetyki⁹:

Możemy być dumni z tego, co w pewnym momencie nasz kraj osiągnął w dziedzinie nauk medycznych. Wszyscy czytamy o *Karṇie*¹⁰ w *Mahābhāracie*¹¹. Jeśli pomyślimy trochę więcej, zdamy sobie sprawę, że z treści *Mahābhāraty* wynika, iż *Karṇa* nie narodził się z łona swojej matki. Oznacza to, że w tamtym czasie istniała genetyka. Dlatego mógł on urodzić się poza łonem matki¹².

Uwagi te wygłosił podczas inauguracji jednego ze szpitali w Mumbaiu. Dodał również, że pierwsza na świecie operacja plastyczna została przeprowadzona na *Ganeśi* – głowa słonia została przeszczepiona bóstwu. Jego zdaniem, „musiał istnieć w tym czasie jakiś chirurg plastyczny, który założył głowę słonia na ciało człowieka”¹³. Innym przykładem pseudonaukowych twierdzeń powielanych przez działaczy religijno-nacjonalistycznych jest teza o broni jądrowej, która została użyta po raz pierwszy w wielkiej wojnie przedstawionej w *Mahābhāracie* czy lotnictwie, rzekomo rozpowszechnionym już w starożytnych Indiach¹⁴.

⁹ *PM Modi takes leaf from Batra book: Mahabharat genetics, Lord Ganesha surgery*, <https://indianexpress.com/article/india/india-others/pm-takes-leaf-from-batra-book-mahabharat-genetics-lord-ganesha-surgery/>, data odczytu 17 grudnia 2020.

¹⁰ Bohater indyjskiej epopei *Mahābhārata*, syn boga słońca.

¹¹ Epos pochodzący z III wieku p.n.e. Jeden z dwóch głównych hinduistycznych poematów epickich, należący do głównych dzieł literatury indyjskiej (kategoria *smṛiti*). W hinduizmie nazywany jest piątą Wedą. Utwór jest często uznawany za najdłuższy epos na świecie. Zawiera 100 tys. słok, tak więc jest dziesięć razy dłuższy od Iliady i Odysei. Epos opowiada o historii starożytnych Indii. W jego skład wchodzi jedno z najważniejszych dzieł hinduizmu – *Bhagavadgītā*.

¹² *PM Narendra Modi's speech at inauguration of Sir H N Reliance Hospital*, <https://dst.gov.in/speechesinterviews/pm-narendra-modis-speech-inaguration-sir-h-n-reliance-hospital>, data odczytu 17 grudnia 2020.

¹³ *Ibidem*; *LIE: There must have been some plastic surgeon at that time who got an elephant's head on the body of a human being and began the practice of plastic surgery*, <https://www.modilies.in/2014/10/29/lie-there-must-have-been-some-plastic-surgeon-at-that-time-who-got-an-elephants-head-on-the-body-of-a-human-being-and-began-the-practice-of-plastic-surgery/>, data odczytu 17 grudnia 2020.

¹⁴ R. Lakshmi, *Indians invented planes 7,000 years ago – and other startling claims at the Science Congress*, <https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2015/01/04/indians-invented-planes-7000-years-ago-and-other-startling-claims-at-the-science-congress/>, data odczytu 23 grudnia 2020.

Nie ulega wątpliwości, że Indie epoki starożytnej odegrały istotną rolę w rozwoju nauki, od astronomii i matematyki po metalurgię, medycynę, a nawet chirurgię¹⁵. Przykład postępu w dziedzinie nauk medycznych stanowi np. flagowy traktat ajurwedyjski *Suśruta Samhita*, datowany na pierwsze tysiąclecie przed naszą erą, omawiający techniki przeszczepów skóry i rekonstrukcji nosa¹⁶. Trwający niespełna 90 lat kolonializm brytyjski (ang. *British Raj*) spowodował, iż osiągnięcia i wiedza o proveniencji starożytnej i wedyjskiej straciły w Indiach na znaczeniu. Aktualnie obserwuje się odrodzenie sentymentów prohinduskich¹⁷ (*hindutva*) i zabiegi środowisk hinduistyczno-nacjonalistycznych z Narodowym Stowarzyszeniem Ochotników (RSS¹⁸) na czele, mające na celu wpisanie ich w aktualną politykę partii rządzącej. Efektem rzeczonych zabiegów jest mitologizacja polityki historycznej nierzadko uciekającej się do wyolbrzymień, a nawet przekłamań. Zdaniem indyjskiej historyczki Romili Thapar, prawdziwy problem pojawia się wówczas, kiedy do historii włącza się towarzyszącą jej mitologię, a mieszkankę tę wciąż nazywa się historią¹⁹. Zacierając granice pomiędzy nauką a mitologią, politycy indyjscy formułują publicznie następujący komunikat: nasze eposy to prawdy historyczne, a fantazje w nich zawarte są zapisami naszych starożytnych osiągnięć w dziedzinie najnowocześniejszej nauki i technologii. Zawarta w nich wiedza dotarła do nas jako część naszej nieprzerwanej tradycji, a nasza rdzenna mądrość jest w stanie rozwiązać problemy, przed którymi stoją obecnie nauki przyrodnicze²⁰.

¹⁵ S.C. Kak, *Science in Ancient India*, [w:] *Ananya: A portrait of India*, ed. S.R. Sridhar, N.K. Mattoo, New York 1997, s. 399–420; S. Banerjii, *A Brief History of Science Part 8: The Development of Science in Ancient India*, „Breakthrough” 2015, Vol. 17, No. 3, s. 9–23, <https://breakthroughindia.org/wp-content/uploads/2020/05/history8.pdf>, data odczytu 20 grudnia 2020.

¹⁶ *An English translation of the Sushruta Samhita*, tłum. K.K.L. Brishagratna, https://www.rarebooksocietyofindia.org/book_archive/196174216674_10154370772061675.pdf, data odczytu 19 grudnia 2020.

¹⁷ E. Anderson, C. Jaffrelot, *Hindu nationalism and the 'safronisation of the public sphere': an interview with Christophe Jaffrelot*, „Contemporary South Asia” 2018, Vol. 26, No. 4, s. 478–480.

¹⁸ S.E. Atkins, *Encyclopedia of modern worldwide extremists and extremist groups*, Westport–London 2004, s. 264–265.

¹⁹ R. Thapar, *The Past as Present: Forging Contemporary Identities Through History*, New Delhi 2014, s. 37.

²⁰ A. Mishram, *Only through the prism of science*, <https://www.thehindu.com/opinion/op-ed/only-through-the-prism-of-science/article31253482.ece>, data odczytu 21 grudnia 2020.

Wielu polityków, zarówno na szczeblu centralnym, jak i stanowym, rozpowszechniało pseudonaukowe twierdzenia, które stoją w sprzeczności z aktualnym stanem wiedzy naukowej. W 2014 roku, kilka miesięcy po objęciu funkcji premiera, Narendra Modi podważył prawdziwość teorii globalnego ocieplenia i antropogenicznych zmian klimatycznych. W jednym z przemówień stwierdził, iż „ludzie starsi – w wieku 70, 80 i 90 lat – zwracający uwagę, że tegoroczna zima jest chłodniejsza niż w zeszłym roku, nie mają racji. Wraz z wiekiem ludzie tracą bowiem zdolność tolerowania zimna. Klimat zatem wcale się nie zmienił. To my się zmieniliśmy”²¹.

Satyapal Singh, były oficer indyjskiej policji, w latach 2017–2018 piastujący funkcję Ministra Stanu ds. Rozwoju Zasobów Ludzkich, nazwał teorię ewolucji „naukowo błędną” i zażądał usunięcia jej ze szkolnych programów nauczania²². Minister, którego departament nadzoruje funkcjonowanie indyjskiego systemu edukacji, przekonywał, że „odkąd widziano człowieka na Ziemi, zawsze był człowiekiem”, a żaden z naszych przodków nie widział „małpy zmieniającej się w człowieka”²³.

W 2017 roku minister Satyapal Singh zaproponował, aby indyjscy studenci inżynierii w programie studiów zajmowali się także latającym rydwanem *Puṣpak Vimān*, wspomnianym w legendarnym eposie *Ramajana*. Jest to jeden z najczęściej podnoszonych argumentów, iż starożytne Indie jeszcze przed rządami muzułmańskich władców, były forpocztą nowych technologii. Inny parlamentarzysta BJP sugerował, iż starożytne Indie były w posiadaniu broni jądrowej. Jellapragada Sudershan Rao, szef Indyjskiej Rady Badań Historycznych, postulując dosłowną interpretację hinduskiego eposu *Mahābhārata*, doszedł do wniosku, że opisana w nim broń była wynikiem rozszczepienia atomu lub fuzji. Powiedział również, że badania nad komórkami macierzystymi były obecne w Indiach już w epoce żelaza²⁴. Ten tok myślenia

²¹ N. Narayanan, *What Narendra Modi has to say about climate change*, <https://qz.com/india/269743/has-pm-modi-changed-his-position-on-climate-change-from-when-he-was-gujarat-cm/>, data odczytu 23 grudnia 2020.

²² *Darwin is scientifically wrong, says minister Satyapal Singh, BJP leader Ram Madhav supports him*, <https://scroll.in/latest/865803/nobody-saw-ape-turning-into-man-charles-darwins-theory-of-evolution-is-wrong-union-minister>, data odczytu 23 grudnia 2020.

²³ *Darwin theory wrong because nobody 'saw an ape turning into man' – Indian minister*, <https://www.studyinternational.com/news/darwin-theory-wrong-nobody-saw-ape-turning-man-indian-minister/>, data odczytu 14 stycznia 2021.

²⁴ *Minister Satyapal Singh says Darwin is wrong: A short history of the BJP's brush with pseudoscience*, <https://scroll.in/article/865872/from-dissing-darwin-to-yogic-farming-a-short-history-of-the-bjps-brush-with-pseudoscience>, data odczytu 10 grudnia 2020.

zaowocował nowym kursem oferowanym przez Indyjski Instytut Technologii (IIT), zatytułowanym „nauki wedyjskie”²⁵.

W 2018 roku szef rządu w stanie Tripura zaproponował nową interpretację genezy Internetu, twierdząc, że istniał on już w czasach *Mahābhāraty*. Biplab Deb opisał ją następującymi słowami:

Indie używają Internetu od wieków. Bohater *Mahābhāraty*, *Samjaj* był niewidomy, ale i tak był w stanie szczegółowo opowiedzieć *Dhṛtarāṣṭrze* o tym, co działo się na polu bitwy. Jest to dowodem na istnienie Internetu i wysoko rozwiniętej technologii. W tym samym okresie istniały także satelity²⁶.

Minister z ramienia partii BJP, Maneka Gandhi, w 2015 roku proponowała użycie krowiego moczu jako środka do dezynfekcji podłóg. W tym samym roku rządowy szpital w Radżastanie zdecydował się na wdrożenie tego rozwiązania²⁷. Z kolei Vasudev Devnani, minister edukacji w tym samym stanie, stwierdził, iż krowie ekskrementy zawierają wysokie stężenie witaminy B i wykazują właściwości absorbujące radioaktywność²⁸.

Zdarza się, że argument „naukowości” wykorzystywany jest do zgoła nienaukowych celów. Służy uwiarygodnieniu wierzeń i przesądów lansowanych przez ideologów, polityków czy fanatyków. Przykładem mieszania porządku naukowego z nienaukowym w przestrzeni publicznej współczesnych Indii jest tzw. bionacjonalizm²⁹. Jego przejawem jest *vāstu śāstra*, czyli tradycja wedyjska przypominająca nieco chińskie *feng shui*. Ten system wierzeń zakłada, że rozmieszczenie pokoi, rozkład mebli i drzwi może budować lub zakłócać harmonię, a także sprzyjać dobremu samopoczuciu. *Vāstu śāstra* bywa tłumaczona jako nauka

²⁵ P. Verma, *India: IIT-Kharagpur rolls out course to connect ancient India to modern sciences*, <https://economictimes.indiatimes.com/industry/services/education/iit-kharagpur-rolls-out-course-to-connect-ancient-india-to-modern-sciences/articleshow/63977973.cms?from=mdr>, data odczytu 10 grudnia 2020.

²⁶ B. Singh, *Biplab Deb: Internet existed in the days of Mahabharata: Tripura CM Biplab Deb*, <https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/internet-existed-in-the-days-of-mahabharata-tripura-cm-biplab-deb/articleshow/63803490.cms>, data odczytu 10 grudnia 2020.

²⁷ Minister Satyapal Singh says Darwin is wrong: A short history of the BJP's brush with pseudoscience, <https://scroll.in/article/865872/from-dissing-darwin-to-yogic-farming-a-short-history-of-the-bjps-brush-with-pseudoscience>, data odczytu 10 grudnia 2020.

²⁸ Cow only animal to inhale and exhale oxygen: Rajasthan minister, <https://www.hindustantimes.com/india-news/cow-only-animal-to-inhale-and-exhale-oxygen-rajasthan-minister/story-a8nP8XDxpO8YKwibN5RJ.html>, data odczytu 10 grudnia 2020.

²⁹ Termin ukuty przez Banu Subramaniam określający oddziaływanie starożytnych tradycji indyjskich na współczesną politykę i gospodarkę przestrzenną.

o architekturze, jednak sposób, w jaki była i jest praktykowana, sytuuje ją raczej w kategorii wierzeń i przesądów. Według profesora astrofizyki Jayanta V. Narlikara „jest to pseudonauka, która nie ma żadnego logicznego związku ze środowiskiem”³⁰. Narlikar zauważa, że czasami plany budynków są zmieniane, a to, co już zostało zbudowane, jest burzone [wyłącznie po to], aby dostosować się do zasad *vāstu*³¹.

Zasady *vāstu* do dziś budzą żywe zainteresowanie również wśród polityków indyjskich. Lokalni politycy, tacy jak aktualny premier stanu Telangana K.C. Rao czy były szef rządu stanu Andhra Pradeś N.T. Rama Rao, zwrócili się o pomoc do konsultanta *vāstu* w rozwiązaniu swoich problemów politycznych. K.C. Rao polecono zburzenie dotychczasowego biura i budowę nowego spełniającego warunki *vāstu*. Rama Rao zaś otrzymał informację, że jego problemy zostaną rozwiązane, jeśli wejdzie do swojego biura przez bramę wschodnią. W związku z tym wydano decyzję zburzenia slumsów po wschodniej stronie jego biura, aby umożliwić politykowi wjazd samochodem³². Do dziś w miastach takich jak Bengaluru i Mumbai przebudowa istniejących budynków tak, aby współgrały one z zasadą *vāstu*, stanowi powszechną praktykę³³.

W czerwcu 2000 roku ówczesny minister rozwoju zasobów ludzkich z ramienia partii BJP Murli Manohar Joshi rozważał pomysł wprowadzenia kursów astrologii wedyjskiej na uczelniach wyższych. W liście z 23 lutego 2001 roku Komisja ds. Grantów Uniwersyteckich powiadomiła uniwersytety, iż istnieje pilna potrzeba wprowadzenia astrologii wedyjskiej na uniwersytety, by wiedza ta dotarła do jak najszerszego grona i wkrótce mogła być „eksportowana” za granicę. Środowiska naukowe, takie jak Indyjski Instytut Statystyczny, Instytut Nauk Matematycznych, Indyjska Narodowa Akademia Nauk, Indyjski Instytut Nauki, Instytut Badawczy Ramana i Indyjski Instytut Astrofizyki podniosły larum przeciwko rządowej propozycji. Wiele środowisk opowiedziało się jednak za, a wśród nich Joy Sen, dyrektor Szkoły Projektowania i Zarządzania Infrastrukturą RCG w IIT Kharagpurze oraz członek wydziału architektury:

³⁰ J. Narlikar, *Astronomy, pseudoscience and rational thinking*, [w:] *Teaching and Learning Astronomy: Effective Strategies for Educators Worldwide*, ed. J. Percy, J. Pasachoff, Cambridge 2009, s. 165.

³¹ *Ibidem*.

³² U. Dokraj, S. Dokraj, *Temples Vastu Shastra*, 2020, https://www.researchgate.net/publication/343713806_Temples_Vastu_Shastra, data odczytu 21 grudnia 2020.

³³ S. Perur, *op. cit.*

Czasy się zmieniają i na całym świecie pojawia się żywe zainteresowanie starożytną wiedzą indyjską. Jest więc naturalne, że dostosujemy nasz program nauczania, aby uwzględnić *vāstu* na zajęciach z architektury i infrastruktury³⁴.

Gomutra³⁵ w tradycji hinduistycznej

W tradycji indyjskiej krowa utożsamiana jest z matką, a jej mocz stanowi panaceum na wiele schorzeń³⁶. Już w *Śulba Sūtrach* (nazywanych przypisami do *Wed*), datowanych na koniec drugiego lub na początek pierwszego milenium p.n.e., krowim odchodom przypisywano właściwości rytualnie oczyszczające³⁷. Na przykład metalowe przedmioty można było oczyścić, zanurzając je w krowim moczu³⁸. Pięć produktów pochodzących od krowy zwanych *paṁcāgavya*³⁹ nabrało szczególnego znaczenia w okresie wedyjskim, dzięki wykorzystaniu w rytuałach i ceremoniach ofiarnych⁴⁰. Ich wysoki status w rytuale oczyszczenia i pokuty potwierdza także *Dharmaśāstra*, przyznając *paṁcāgavyi* centralne miejsce na indyjskiej mapie rytuałów wedyjskich. Liczne wzmianki na ich temat znajdują się również w starożytnych traktatach ajurwedyjskich⁴¹ autorstwa znawców medycyny *Āraki* oraz *Suśruty*. *Āraka* na przykład zaleca stosowanie *paṁcāgavyi* w razie wysokiej gorączki⁴². Mówi również o leczniczej mocy *gomutry*⁴³, podobnie jak *Vāgbhaṭa*, który wspomina o niej w VII wieku⁴⁴. Pomimo rozległej literatury, po-

³⁴ R.S. Kapoor, *Pseudoscience of Vastu to get legitimacy*, „The Hindu Chronicle”, <http://www.thehinduchronicle.com/2017/04/pseudoscience-vastu-get-legitimacy/>, data odczytu 20 grudnia 2020.

³⁵ Mocz krowy.

³⁶ M.L. Pathak, A. Kumar, *Gomutra – descriptive study*, „Sachitra Ayurveda” 2003, s. 81–84.

³⁷ *Baudhāyana Dharmasūtra*, I, 5.8.52.

³⁸ *Ibidem*, I, 6.14.5,7.

³⁹ Sanskryckie słowo *paṁcāgavya* oznacza „pięć pochodnych krowy”. Bezpośrednie pochodne to ekskrementy, mocz i mleko, a pośrednie pochodne to twaróg i *ghī* (powszechnie używane w Indiach masło klarowane). Są one mieszane w odpowiednich proporcjach, a następnie poddawane fermentacji i stosowane w medycynie ajurwedyjskiej. Współcześnie popularność w Indiach zdobywa termin *cowpathy*, opisujący praktyki lecznicze oparte na wedyjskiej tradycji *paṁcāgavya*; por. *paṁcāgavya* w sanskryckich słownikach M. Monier-Williamsa, V.S. Apte’go i K. Mylius.

⁴⁰ *Baudhāyana Dharmasūtra*, I, 5.11.38; IV, 5. 11–25.

⁴¹ *Caraka-samhita*, [w:] S. Harshananda, *A Concise Encyclopaedia of Hinduism*, t. 1, Bangalore 2008, s. 402.

⁴² D. Jha, *The Myth of Holy Cow*, New Delhi 2009, s. 132.

⁴³ W tekście wspomina się również o terapeutycznym wykorzystaniu moczu kilku innych zwierząt, takich jak bawoły, kozy i owce (*Āraka*, *Vimāna*, VIII, 136).

⁴⁴ *Astanga Hrdayam of Vagbhata*, tłum. K.R. Srikantha Murthy, Vol. I, Varanasi 1996, s. 476.

zostaje dyskusyjne, czy *pam̐cāgavya* zyskała na znaczeniu jako rytualne oczyszczenie ze względu na jej rzekome właściwości lecznicze.

Według doniesień medycyny ludowej mocz krowy jest zdolny do leczenia wielu nieuleczalnych chorób i był szeroko stosowany w preparatach ajurwedyjskich od niepamiętnych czasów⁴⁵. W 2010 roku badacze z Cow Urine Treatment and Research Center w Indore przeprowadzili szereg badań, stwierdzili, że *gomutra* jest w stanie leczyć dolegliwości takie, jak: podwyższone ciśnienie krwi, niedrożność tętnic, zapalenie stawów, cukrzyca, zawał serca, nowotwory, niedoczynność tarczycy, astma, łuszczyca, egzema, napady drgawek, AIDS, stwardnienie rozsiane, migrena, wrzody, zaparcia, problemy ginekologiczne, problemy laryngologiczne oraz wiele innych⁴⁶. Do dziś służy ona do użytku zewnętrznego jako balsam, maść lub składnik kąpieli, jak również do użytku wewnętrznego jako składnik leków i napojów. Mocz krowy jest używany w Indiach nie tylko przeciwko różnym dolegliwościom chorobowym oraz jako środek terapeutyczny, ale ma również wiele innych zastosowań, np. w rolnictwie, hodowli pszczoł miodnych oraz jedwabnictwie⁴⁷.

Indyjska medycyna alternatywna w dobie koronawirusa

Wybuch pandemii koronawirusa w Indiach niewątpliwie przyczynił się do rozkwitu teorii wątpliwej wartości naukowej czerpiących ze starożytnych wierzeń i mitologii. 25 marca 2020 roku, dzień po ogłoszeniu blokady kraju, Narendra Modi zwrócił się do mieszkańców miasta Varanasi. Powołując się na legendarny indyjski epos *Mahābhārata*, obwieścił, że podobnie jak wojna *Kurukṣetra*⁴⁸ została wygrana w 18 dni, walka z koronawirusem potrwa jedynie 21. 3 kwietnia premier Narendra Modi wygłosił swoje trzecie przemówienie do narodu dotyczące pandemii COVID-19⁴⁹. Poprosił on obywateli Indii, aby 5 kwietnia

⁴⁵ M.L. Pathak, A. Kumar, *Cow praising and importance of Panchyagavya as medicine*, „Sachitra Ayurveda” 2003, s. 56–59.

⁴⁶ N.K. Jain, V.B. Gupta, R. Garg, N. Silawat, *Efficacy of cow urine therapy on various cancer patients in Mandsaur District, India – A survey*, Mandsaur 2010, s. 29–35.

⁴⁷ I. Mohanty, M.R. Senapati, D. Jena, S. Palai, *Diversified uses of cow urine*, „International Journal of Pharmacy and Pharmaceutical Sciences” 2014, Vol. 6, No. 3, s. 20–22.

⁴⁸ Najważniejszy epizod w epickim dziele literatury indyjskiej *Mahābhāracie*, opisujący walkę dynastyczną między klanami Kaurawów i Pandawów o tron Hastinapur; *18 Days of The Mahabharata War*, <https://vedicfeed.com/18-days-of-the-mahabharata-war-summary-of-the-war/>, data odczytu 20 grudnia 2020.

⁴⁹ PM Modi's video message on COVID-19, <https://www.youtube.com/watch?v=W5L--1kfJg>, data odczytu 20 grudnia 2020.

o godzinie 21.00 zapalili świece⁵⁰ i latarki⁵¹. Wkrótce po jego wystąpieniu rzecznik prasowy rządu Indii zamieścił na Twitterze materiał filmowy wyjaśniający podstawy naukowe stojące za osobliwym apelem premiera. Były prezes Indyjskiego Stowarzyszenia Lekarzy, Krishan K. Aggarwal, stwierdził w nim, iż koncepcja ta oparta jest na jogicznej zasadzie „zbiorowej świadomości”, wywodzącej się z szóstej księgi *Yoga-Vāsiṣṭhy*⁵². Zdaniem autora, podstawę naukową tego podejścia stanowią także zasada *Ritambharaprajña*⁵³, a nawet fizyka kwantowa⁵⁴. Przekonywał, że jeśli ludzie wspólnie zawierzą, że nie zostaną dotknięci koronawirusem, ich zbiorowa świadomość wyposaży ich w niezbędną odporność. Fala krytyki ze strony indyjskich środowisk naukowych i organizacji fact-checkingowych⁵⁵ spowodowała, że tweet został wkrótce usunięty.

Od listopada 2014 roku branża medycyny alternatywnej w Indiach została wzmocniona poprzez ustanowienie specjalnego ministerstwa o nazwie Ministerstwo Ajurwedy, Jogi i Naturopatii, Unani, Siddha i Homeopatii (AYUSH)⁵⁶. Jego budżet w trakcie rządów premiera Modiego w latach 2017–2018 zwiększył się ponad dwukrotnie w stosunku do lat 2013–2014⁵⁷. Podczas gdy COVID-19 rozprzestrzeniał się w Chinach w zawrotnym tempie, indyjskie Ministerstwo AYUSH 29 stycznia 2020 roku wydało zalecenie zatytułowane *Homeopatia*

⁵⁰ Słowo pochodzące z sanskrytu oznaczające lampę. *Dīpa* lub *dīya* to niewielka lampka oliwna używana w domach i świątyniach hinduistycznych, ciesząca się ogromną popularnością podczas święta Diwali.

⁵¹ *On Sunday, light lamps, candles for 9 minutes from 9 pm: PM*, <https://www.thehindu.com/news/national/pm-modi-urges-people-to-light-candles-mobile-torches-for-nine-minutes-at-9-pm-on-april-5/article31244067.ece>, data odczytu 20 grudnia 2020.

⁵² Starożytny poemat filozoficzny stanowiący ważne źródło informacji zarówno o systemie jogi, jak i *Advaita Vedāntie*. S. Dasgupta, *A History of Indian Philosophy*, Vol. 2, Cambridge 1955, s. 252–253.

⁵³ *Welcome to RitambharaPrajna*, <http://www.ritambharaprajna.in/#:-:text=The%20ritambhara%20prajna%20signifies%20the,of%20Truth%E2%80%9D%20is%20called%20RITAMBHARA>, data odczytu 20 grudnia 2020.

⁵⁴ *Dr KK Aggarwal explains the importance of lighting Diya: 9 मिनट दिया जलाने से क्या होगा*, <https://www.youtube.com/watch?v=EQHSvSL0qtI>, data odczytu 20 grudnia 2020.

⁵⁵ A. Mohan, *Fact Check: No, 'collective consciousness' on ACE-2 receptors won't kill Coronavirus*, <https://newsmeter.in/fact-check-no-collective-consciousness-on-ace-2-receptors-wont-kill-coronavirus>, data odczytu 20 grudnia 2020.

⁵⁶ R. Kumar, *Face It: The Indian Government Is Peddling Pseudoscience*, „The Wire – Science” 2020, <https://science.thewire.in/health/indian-government-pseudoscience-covid-19/>, data odczytu 10 grudnia 2020.

⁵⁷ S. Shaikh, *Why India's push for alt-med in the public health system is ill-advised*, <https://caravanmagazine.in/Science/why-India%27s-push-for-alt-med-in-the-public-health-system-is-ill-advised>, data odczytu 10 grudnia 2020.

w zapobieganiu infekcjom koronawirusem: lekarstwa unani przydatne w leczeniu objawowym zakażenia koronawirusem, w którym zalecono, aby „lek homeopatyczny Arsenicum Album 30 traktowano jako lek profilaktyczny przeciwko zakażeniom koronawirusem wraz z kilkoma innymi tradycyjnymi lekami”⁵⁸. Walka z koronawirusem nieraz przybierała również formę ceremonii religijnych czy rytuałów, obejmując grupowe klaskanie, wspólne bicie w dzwony na ulicach, okrzyki „Go Corona Go”, a nawet kąpiele w odchodach świętych krów czy zażywanie leków ajurwedyjskich opartych na krowim moczu, które miały skutecznie chronić przed zarażeniem wirusem⁵⁹. Hinduska organizacja religijna Międzynarodowe Towarzystwo Świadomości Kryszny (ang. *International Society for Krishna Consciousness*, ISKCON) zalecała także stosowanie destylowanego moczu krowiego jako środka odkażającego⁶⁰. Według profesora historii na Uniwersytecie Delhijskim, Dwijendry N. Jha⁶¹, mieszanki na bazie produktów pochodzących od świętych krów pełniły w średniowieczu rolę oczyszczającą. Wprawdzie alternatywne metody leczenia COVID-19 stały się częścią społeczno-politycznego mainstreamu, skuteczność tych metod rzadko odnajduje odzwierciedlenie we współczesnych badaniach naukowych⁶².

⁵⁸ *Advisory for Corona virus: Homoeopathy for Prevention of Corona virus Infections – Unani Medicines useful in symptomatic management of Corona Virus infection*, Press Information Bureau, New Delhi, <https://pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1600895>, data odczytu 20 grudnia 2020.

⁵⁹ F. Gulzar, *Indians fighting coronavirus: Ministers singing ‘go corona go’ to devotees burning effigies of ‘coronasur’*, <https://gulfnnews.com/world/asia/india/indians-fighting-coronavirus-ministers-singing-go-corona-go-to-devotees-burning-effigies-of-coronasur-1.1583920332008>; D. Siddiqui, *Hindu group offers cow urine in a bid to ward off coronavirus*, <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-india-cowurine-pa/hindu-group-offers-cow-urine-in-a-bid-to-ward-off-coronavirusidUSKB-N2110D5>, data odczytu 20 grudnia 2020.

⁶⁰ A. Mitra, *Coronavirus in Mumbai: For a short time we used distilled cow urine as a sanitiser, it has anti-bacterial power, says ISKCON*, <https://www.freepressjournal.in/mumbai/coronavirus-update-in-mumbai-iskcontemple-temporarily-us-cow-urine-as-disinfectant>, data odczytu 20 grudnia 2020.

⁶¹ Autor kontrowersyjnej w Indiach rozprawy naukowej *Holy Cow: Beef in Indian Dietary Traditions*, określonej mianem bluźnierstwa (ang. *sheer blasphemy*) przez Rzecznika Światowej Rady Hindusów oraz zakazanej przez sąd cywilny w Hajdarabadzie, której egzemplarze zostały publicznie spalone przez działaczy religijnych. Za publikację książki, w której autor dowodzi, że starożytni hindusi i buddyści spożywali wołowinę, grożono mu aresztowaniem i śmiercią. Książka została wydana pod zmienionym tytułem *The Myth of the Holy Cow* w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii w 2009 roku, <https://archive.org/details/TheMythOfHolyCowJha/page/n1/mode/2up>, data odczytu 20 grudnia 2020.

⁶² A. Mitra, *Cow Urine Must Leave Our Health Discourse and Its Proponents, Our Politics*, <https://thewire.in/health/cow-urine-must-leave-our-health-discourse-and-itsproponents-our-politics>, data odczytu 26 grudnia 2020.

14 marca 2020 roku hinduistyczni aktywiści zorganizowali w stolicy Indii spotkanie, podczas którego odprawiano rytuały ognia oraz spożywano napoje na bazie krowiego moczu mające uchronić uczestników imprezy przed koronawirusem.

Zaproszenie organizacji Akhil Bharat Hindu Mahasabha na „Gaumutra Party”, czyli wspólne spożywanie *gomutry* celem powstrzymania pandemii koronawirusa. Źródło: Coronavirus से बचाव के लिए दिल्ली में होगा हवन, कुल्हड़ में पिलाया जाएगा गोमूत्र, <https://www.jansatta.com/photos/picture-gallery/coronavirus-in-india-latest-news-update-coronavirus-case-in-india-latest-news-gaumutra-party-in-delhi-to-fight-this-virus/1347489/>, data odczytu 20 grudnia 2020.

„Ktokolwiek wypije mocz krowy, zostanie wyleczony i będzie chroniony”, zadeklarował jeden z wolontariuszy, rozdając „lekarstwo” w brązowych glinianych kubkach zwanych *kulhar*⁶³. Podczas rytuału ognia uczestnicy odziani w szafranowe stroje recytowali hinduskie hymny i peany ku czci świętego zwierzęcia. „Zebraliśmy się tutaj, aby modlić się o pokój na świecie i złożyć ofiarę koronawirusowi”, powiedział dziennikarzom Swami Chakrapani, lider grupy *Hindū Mahāṣabhā*, studenckiej organizacji propagującej *hindutwę*. Następnie zaoferował napój

⁶³ *Hindu group touts cow urine elixir for coronavirus*, <https://www.france24.com/en/20200314-hindu-group-touts-cow-urine-elixir-for-coronavirus>, data odczytu 26 grudnia 2020.

karykaturze wirusa, aby go „uspokoić”⁶⁴. Oświadczył także, że „wszyscy indyjscy przywódcy i urzędnicy spożywają *gomutrę*, ale robią to za zamkniętymi drzwiami i tylko w razie choroby”. Zachęcał do spożywania moczu krowy profilaktycznie każdego dnia⁶⁵. „Koronawirus jest także bakterią (wirusem przyp. aut.), a krowi mocz zwalcza wszelkie formy szkodliwych dla ludzi bakterii”, stwierdził Om Prakash, uczestnik przybyły z sąsiedniego stanu Uttar Pradeś. Członek izby wyższej indyjskiego parlamentu, Shankarbhai Vegad, przekonywał, że mocz krowy nie tylko ma właściwości medyczne, ale jest także doskonałym lekarstwem na raka⁶⁶. Deputowani partii BJP niejednokrotnie głosili, że użycie moczu, a także krowich odchodów może wyleczyć koronawirusa⁶⁷.

Jego wypowiedzi na temat profilaktyki i leczenia koronawirusa powiększają listę wątpliwych naukowo twierdzeń coraz częściej wysuwanych przez wyznawców hinduskiego nacjonalizmu⁶⁸. Ich zdaniem, znaczna część współczesnej nauki wywodzi się ze starożytnych Indii. Odkąd Indyjska Partia Ludowa (BJP), doszła do władzy w 2014 roku, ideologia *hindutvy* zyskała na znaczeniu i stała się elementem ogólnokrajowego systemu edukacji, a nawet dyskursu akademickiego. Naukowcy są zgodni co do faktu, że nie istnieje żadne lekarstwo skutecznie leczące chorych na COVID-19.

Podsumowanie

Od czasu dojścia do władzy w 2014 roku premiera Narendry Modiego i jego hinduskiej partii nacjonalistycznej *Bhāratīya Janata*, system oparty na nowoczesnej nauce, w którym tradycyjne gałęzie medycyny pełnią ograniczone i uzupełniające się role, znacznie się zmienił, pozostawiając niewiele miejsca na naukowy rygor. Ministrowie w rządzie Modiego wielokrotnie głosili wyższość systemów indyjskich nad nowocze-

⁶⁴ *Hindu group touts cow urine elixir for coronavirus*, <https://medicalxpress.com/news/2020-03-hindu-group-touts-cow-urine.html>, data odczytu 17 grudnia 2020.

⁶⁵ *Saffron-clad swami, followers host gaumutra party in Delhi to 'beat' coronavirus*, <https://www.newindianexpress.com/nation/2020/mar/14/saffron-clad-swami-followers-host-gaumutra-party-in-delhi-to-beat-coronavirus-2116755.html>, data odczytu 17 grudnia 2020.

⁶⁶ *Go Mutra! India may just make cow urine science a million-dollar baby*, <https://www.dailyo.in/variety/cow-urine-gomutra-patanjali-pseudoscience-hinduism-cows-bjp-rss/story/1/22713.html>, data odczytu 3 stycznia 2021.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ T. Varadarajan, *The Cow Dung Cure for Coronavirus*, „The Wall Street Journal”, <https://www.wsj.com/articles/the-cow-dung-cure-for-coronavirus-11581378967>, data odczytu 19 grudnia 2020.

sną medycyną; departament nadzorujący tradycyjne leczenie został przekształcony w pełnoprawne ministerstwo, a biznesmeni zarządzający wielomiliardowymi imperiami wprowadzili na rynek farmaceutyczny niepewne produkty ajurwedyjskie. Władze tolerowały nienaukowe myślenie, wręcz do niego zachęcały. Łączyły tradycyjną medycynę z religijnością, akcentując hinduskie pochodzenie jogi i wykorzystując tradycyjne systemy jako narzędzie do promowania hinduskiej ideologii nacjonalistycznej.

Czołowi politycy, osobistości filmowe, biznesmeni, guru i inne społeczne autorytety coraz częściej spotykają się z zarzutami szerzenia tzw. *fake newsów*⁶⁹ oraz wypowiedzania się w pseudonaukowym tonie⁷⁰. W dobie rządów Narendry Modiego do rozpowszechniania takich treści wykorzystywano także sympozja naukowe, protestujących obrońców nauki zaś marginalizowano⁷¹.

Niebezpieczeństwa związane z dezinformacją i pseudonauką są oczywiste: w kraju rozwijającym się o wysokiej łączności z Internetem i niskim poziomie umiejętności czytania i pisanie popularność *fake newsów* rośnie i przynosi niebezpieczne żniwo. „Niezależnie od tego, czy w czasie konfliktu, czy wybuchu epidemii, każda nieodpowiedzialna wypowiedź wiąże się z szeregiem negatywnych implikacji w postaci podsycania strachu i szerzenia paniki”⁷². XX-wieczni filozofowie, tacy jak Karl Popper czy Imre Lakatos, nie mieli wątpliwości, że pseudonauka stanowi jedno z największych zagrożeń czyhających na społeczeństwa. Można mieć jedynie nadzieję, że nie przyniesie ona nieodwracalnych szkód w sektorze zdrowia publicznego Indii w dobie kryzysu, jakim jest pandemia koronawirusa⁷³.

⁶⁹ Fałszywe historie, które wydają się wiadomościami, rozpowszechniane w Internecie lub za pomocą innych mediów, zwykle tworzone w celu wpływania na poglądy polityczne lub pełniące rolę żartu. Cyt. za: Online Cambridge Dictionary.

⁷⁰ *A cure for cancer – or just a very political animal?*, <https://www.independent.co.uk/news/world/asia/cure-cancer-ndash-or-just-very-political-animal-2031253.html>, data odczytu 2 stycznia 2021.

⁷¹ S. Kumar, In India, *Hindu pride boosts pseudoscience*, „Science”, Vol. 363, No. 6428, New Delhi 2019, s. 679–680.

⁷² B. Dore, *Indian Politicians Pick Magic Over Science in Coronavirus Fight*, <https://foreignpolicy.com/2020/03/09/hindu-nationalists-magical-remedies-coronavirus-bjp-india/>, data odczytu 29 grudnia 2020.

⁷³ A. Mishra, *Only through the prism of science*, <https://www.thehindu.com/opinion/op-ed/only-through-the-prism-of-science/article31253482.ece>, data odczytu 29 grudnia 2020.